

УДК 346.3

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v051.2023.5>

Ткачук Анастасія Вікторівна,

Начальник відділу публічних закупівель

ТОВ «ПК «АРКОН»

ORCID ID: 0000-0003-0117-4638

ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ НАБУТТЯ МАЙНА БЕЗ ДОСТАТНІХ ПРАВОВИХ ПІДСТАВ

Актуальність дослідження. Дослідження зобов'язання що виникають внаслідок безпідставного набуття майна в історичному аспекті є основою для подальшого розуміння формування та особливостей даної категорії.

Розглядаючи питання, щодо порядку врегулювання зобов'язань з набуття майна без достатніх підстав в історичній ретроспективі, важливо визначити основні етапи розвитку та становлення даної категорії, виокремити головні особливості та чинники що впливали на даний розвиток. Ґрунтовне розуміння історичного формування порядку регулювання набуття майна без достатніх підстав є актуальним з теоретичної точки зору та дає можливість сформулювати об'ємні наукові напрацювання в даній сфері, для використання в подальших наукових дослідженнях.

Дослідженню даної теми було присвячено ряд наукових праць, зокрема таких вчених як: Г.В. Пучкова, І.Е. Берестова, Є.О. Харитонова, Б.П. Карнаух, С.О. Деменко, І. М. Гончаров. Попри наявність значного наукового доробку з даної теми, доцільним є систематизація наявних досліджень та виокремлення етапів розвитку правового регулювання набуття майна без достатніх підстав зокрема у римському праві.

Метою статті є історичний аналіз набуття майна без достатніх підстав, дослідження етапів розвитку та правового регулювання.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи набуття майна без достатніх підстав з історичного аспекту перш за все доцільно розглянути поняття зобов'язання. В Інституціях Юстиніана зобов'язання — це правові зв'язки, через які ми пов'язані необхідністю щось виконати відповідно до права нашої держави [1]. Визначення, що зберіглося в Інституціях Юстиніана, є відлунням стародав-

нього національно-римського цивільного права. І якщо на ранніх стадіях римського права, за законами XII таблиць, кредитор пов'язував безоплатного боржника реальною мотузкою чи путами певної ваги, то «за законом Петелія 326 р. до н.е. ув'язнення боржника в кайдани було скасовано. Реальні окови зазнали еволюції і в класичному Римі перетворилися на правові узи» [2, р. 21].

Порівняння зазначених визначень вказує на розвиток правового розуміння та регулювання, відходження від ранніх стадій рабовласницького суспільства, до осучасненого розуміння: «сутність зобов'язання не в тому полягає, щоб зробити якийсь предмет нашим, або якийсь сервітут нашим, але щоб зв'язати іншого перед нами, щоб він надав щось або зробив [2, р. 22]. Дане визначення вказує на мету не привласнення речі, а отримання права вимагати вчинення певної дії, що характерно для сутності зобов'язання.

Не можна залишити поза увагою наявність в праві Давнього Риму торгового права, ремісничього, цехового права, об'єднань виробників і торговців в античні часи, що було врегульовано Книгою Епарха (акт господарського законодавства у Східній Римській Імперії) [3, с. 49-52].

Книга Епарха – це одна з перших фіксацій перебігу торговельних відносин з належним законодавчо-правничим регулюванням. Цей історичний документ є насамперед одним з найважливіших і найбільш вагомих прикладів і констатацій організації ремесла й торгівлі у Візантії. [4, 31-32]. Положення Книги Епарха врегульовують питання порядку здійснення господарської діяльності, ліцензування, конкуренції серед робітників та покарання за неналежне здійснення своєї діяльності, проте окремих положень щодо безпідставного збагачення саме при здійсненні господар-

ської діяльності або зобов'язання щодо вчинення на користь кредитора певних дій не визначено.

На нашу думку це зумовлено системою римського права яке складалося з трьох правових систем: *jus civile* – цивільне право; *jus gentium* – право народів; *jus praetorium* – преторське право, та тим, що юридичні особи не набули великого значення з розвитком господарського життя Риму, римські юристи не розробили поняття юридичної особи як особливого суб'єкта, що протиставляється особі фізичній.

Враховуючи зазначене вище вважаємо доречним розглядати в даному історичному аспекті категорію набуття майна без достатніх підстав в цілому для можливості виокремлення окремих етапів та аналізу процесу розвитку даного виду зобов'язань.

Термін «*condictio*» походить від слова «*condicere*», яке за визначенням Гая, на стародавній мові означає те ж, що і «*denuntiare*» («урочисто оголошувати») [2, р. 23]. На перших етапах кондикційний позов можна було подати тільки щодо зобов'язань, які виникали із конкретних видів контрактів: стипуляція (*stipulatio*), позики (*mutuum*) і книжкового боргу (*expensilatio*). Однак, починаючи приблизно з останніх століть республіки, римська юриспруденція стала користуватися ним і для повернення /стягнення того, що було вилучено з чужого володіння «неправомірно і поза контрактом».

Таким чином, сфера застосування кондикції в римському праві поступово розширилася і стала сприйматися як повернення набутого майна без достатніх підстав з чужого володіння (в окремих випадках це також стягнення суми вартості такого майна).

Варто відмітити, що позови про повернення майна внаслідок його набуття без достатніх підстав за часів римського права носили абстрактний характер: тобто не висувалися конкретні вимоги до змісту позову, обов'язковості встановлення винуватості особи, яка набула майно без належної правової підстави, позовних вимог – конкретна грошова сума або конкретна річ. Так само не зазначалося як обов'язкове визначення відсутності винуватості потерпілого (первинного володільця майна) у втраті майна.

Абстрактний характер кондикційного позову був доведений Юліусом Бароном в його монографії «*Die Conditionen*», виданої в Берліні в 1881 р. «Абстрактність кондикцій виражалася в тому, що у формулі такого позову не вказувалося на підставу позову, тобто ті обставини, в силу яких виник

обов'язок відповідача щось дати або зробити для позивача» [5, с. 45].

Римські юристи позитивно сприймали абстрактний характер кондикційного позову, його часте застосування серед юристів пояснювалося тим, що він міг застосовуватися в усіх випадках, коли в силу несправедливості відповідач зобов'язаний повернути позивачу майно, яке було набуто ним без належної правової підстави або сплатити за нього визначену суму. Зауважимо, що можливість сплати визначеної суми за майно, з'явилася не одразу, згодом також стало можливим в якості компенсації передати позивачу іншу річ, яка схожа зовнішнім видом або вартістю на ту, що була вилучена із законного володіння.

Узагальнюючи вище викладене, слід умовно відокремити перший етап розвитку зобов'язань з набуття майна без достатньої правової підстави – їх зародження на основі ідеї недопустимості незаконного збагачення та становлення захисту відповідних зобов'язань за допомогою кондикційного позову, який мав абстрактний характер.

З розвитком римської юриспруденції змінюються і виходять на новий рівень підходи до розуміння кондикцій. Так, у післякласичний період свого розвитку римська юриспруденція виділила окремі види кондикційного позову про повернення майна внаслідок його набуття без достатніх підстав, що отримало закріплення в Дигестах Юстиніана. Даним кондикціям присвячені положення книг 12 і 13 Дигест. Книга 12 містить класифікацію кондикційних позовів про повернення майна внаслідок його набуття без достатніх підстав в залежності від конкретних обставин, які є підставою для витребування і мають загальну назву «*condictiones sine causa*» (кондикційні позови про повернення майна внаслідок його набуття без достатніх підстав) [6].

Таким чином, можна побачити, що на другому етапі свого розвитку, інститут кондикції втрачає свій абстрактний характер та покликаний до використання в конкретних обставинах.

У своєму широкому розумінні поняття «*condictiones sine causa*» дійсно охоплювало всі зазначені в Дигестах Юстиніана кондикції про повернення незаконного збагачення, і в цьому сенсі можна говорити про, так звану, генеральну кондикцію «*condictio sine causa generalis*» [7], якою охоплювалися всі кондикції про незаконне збагачення, але зауважимо, що це скоріше науковий термін і римське право не визначало його як окрему дефініцію.

Повертаючись до «*condictiones sine causa*» (кондикційні позови про повернення майна внаслідок його набуття без достатніх підстав), цікавим видається визначення підстави «*causa*», за якою майно вважалося набутим без достатніх підстав. Наразі вкрай складно визначити що саме римські юристи вкладали в це поняття, оскільки до прикладу, в римських джерелах більше ніж 30 визначень терміну «*causa*». Деякі науковці називають не одну мету позову – повернення всього отриманого, а, у залежності від ситуації, повернення лише одного наявного майна. Дослідники звертають увагу, що відносно зобов'язань при набутті майна без достатніх підстав (та й взагалі зобов'язань), ключове значення має поняття підстава набуття майна [6].

Відповідно до узагальнюючих норми римського права, можна виділити необхідні елементи підстави «*causa*» виникнення права вимоги повернення майна внаслідок його набуття без достатніх підстав:

- фактичне отримання майнової вигоди однією особою від іншої. Вигода може мати різні форми: сума коштів, майно, зобов'язання немайнового характеру – вимога, відмова від вимоги тощо;

- майнова вигода надається особі з певною метою: отримання позики і надання боргової розписки, укладення шлюбу і надання приданого, майнова допомога за здійснення певних дій тощо;

- недосягнення мети, для якої надавалося майнова вигода: розписка була складена, а позика не була надана; придане було передано, а шлюб не укладався; особа, якій надавалася допомога задля отримання майнової вигоди, померла раніше ніж інша особа отримала вигоду тощо. Причина, через яку не було досягнуто мети не має значення – вона може бути абсолютно різною: вина особи, випадок, дія іншої особи, подія зовнішнього характеру [8, с. 189].

При цьому, як відзначає Г.В. Пучкова, основою для введення можливості подання кондикційного позову, тобто позову, який залежить від певних умов, було прагнення до справедливості у таких випадках:

- якщо збагачення відбулося за рахунок конкретної особи, не можна було подавати позов, якщо це набуття майна сталося без достатніх підстав і зобов'язань з боку особи, яка була абсолютно відсутня або з обставин, що не залежали від неї;

- якщо набуття майна без достатніх підстав відбувалося за рахунок іншої особи і це сталося

не через «нечесні» дії, наприклад, шахрайство або зловмисні дії. Це було особливо важливим, оскільки в такому випадку ставало питання про порушення правил не через договір, а через правопорушення і відповідальність за правила торгових (деліктних) зобов'язань [9, с. 12].

Другий етап розвитку, що розглядається, характеризується зміною абстрактного характеру кондикційного позову на конкретний, що має свої підстави і умови застосування. Здійснюється виділення видів кондикційного позову. Саме після формулювання підстав і умов подання позову, починають формуватися його види.

Г.В. Пучкова в роботі, присвяченій зобов'язанням, що виникають внаслідок набуття майна без достатніх підстав за римським приватним правом, та їх рецепції у цивільному законодавстві України, розглянула питання класифікації та змісту відповідних зобов'язань. Автор робить висновок, що різноманітні випадки набуття майна без достатніх підстав об'єднуються у декілька груп:

- «*condictio indebiti*» («позов про повернення не заборгованого»);

- «*condictio causa data causa non datorum*» («позов про повернення майнового надання, мета якого не досягнута»);

- «*condictio ex causa furtiva*» («позов, що подається на підставі «крадіжки» – зловмисного привласнення чужого майна»);

- «*condictio ex causa injusta*» («позов про повернення одержаного несправедливо чи за неправильною підставою»);

- «*condictio sine causa*» («загальний позов про повернення одержаного за відсутності правових підстав чужого майна») [8].

Як вже зазначалося вище, поняття кондикційних позовів отримало своє закріплення в Дигестах Юстиніана. Згідно положень Дигестів пред'явити *condictio possessionis* (кондикційний позов) міг як власник, який втратив володіння річчю, так і невласник. Наприклад, в разі якщо помилково була здійснена проста передача володіння, міг бути пред'явлений кондикційний позов про витребування майна внаслідок його набуття без достатніх підстав (*condictio indebiti*). Якщо мало місце насильницьке відібрання володіння – позов про повернення отриманого в результаті правопорушення (*condictio ex iniusta causa*). Якщо комусь на ділянку принесло чужу річ – її можна було витребувати за допомогою кондикції про повернення набутого без підстави (*condictio sine causa*). Потрібно зазначити, що в силу особистого (зобов'язального) характеру *condictio*

правової підстави; другий етап (післякласичний період давньоримської держави) – зміна абстрактного характеру кондикційного позову на конкретний, що має свої підстави і умови застосування.

Ключові слова: набуття майна без достатніх правових підстав, кондикція, позов, римське право, зобов'язання.

Ткачук Анастасія

The historical aspect of acquiring property without sufficient legal grounds

The article examines the historical development of the legal regulation of acquisition of property without sufficient legal grounds in Roman law. The relevance and necessity of this research was determined. The concept of obligation, which was defined in the sources of Roman law, that made it possible to indicate the development of legal understanding and regulation of the departure from the early stages of slave society to a modernized understanding. The act of economic legislation in the Eastern Roman Empire – the Book of the Eparchy – was considered, the act that regulated economic activity, but did not contain provisions regarding the acquisition of property without sufficient legal grounds and legal regulation of this category in the implementation of economic activity.

It was determined that the application of condition in Roman law gradually expanded and began to be perceived as the return of acquired property without sufficient legal grounds from someone else's possession, while the abstract nature of condition remained relevant. The post-classical period of the development of Roman jurisprudence was singled out, which was characterized by the selection of certain types of conditional claims and, accordingly, by the loss of the abstract character. The elements of the "causa" basis for the emergence of the right to demand the return of property as a result of its acquisition without sufficient legal grounds are highlighted: the actual receipt of a property benefit by one person from another; a property benefit is provided to a person for a specific purpose; failure to achieve the purpose for which the property benefit has been provided.

The classification of conditional lawsuits, which was typical for the further development of the regulation of property acquisition without sufficient legal grounds, was presented: a lawsuit for the return of what is not owed; a claim for the return of property provision, the purpose of which had not been achieved; a lawsuit filed on the basis of "theft" – malicious appropriation of someone else's property; a claim for the return of what was received unfairly or on an incorrect basis; a general claim for the return of someone else's property received in the absence of legal grounds.

It is proposed to highlight the stages in the historical development of the legal category of obligations to acquire property without a sufficient legal basis: the first stage of the birth of the institution of obligations to acquire property without a sufficient legal basis; the second stage (the post-classical period of the ancient Roman state) is the change of the abstract nature of the conditional claim to a concrete one, which has its own grounds and conditions of application.

Key words: acquisition of property without sufficient legal grounds, condition, lawsuit, Roman law, obligation.